

ЗАГАЛЬНА ДЕКЛАРАЦІЯ МОВНИХ ПРАВ І ПРАВА МОВНИХ МЕНШИН

У статті розглядаються основні положення Барселонської декларації мовних прав 1996 р. і мовна ситуація в Каталонії та інших регіонах Іспанії (Країна Басків, Галісія), а також Італії і Швейцарії стосовно статусу, поширення й розвитку регіональних мов.

Ключові слова: мовні права, мовні меншини, каталанська мова, регіональні мови, автономний статус.

Не є випадковим той факт, що чи не найвідомішим міжнародним документом, який стосується названої в заголовку проблеми, є Загальна (або ж Всесвітня) декларація мовних прав, проголошена на Всесвітній конференції з мовних прав у червні 1996 р. саме в Барселоні.

Варто зазначити, що розроблялася вона п'ятдесятьма експертами протягом майже двох років, а затверджено було її дванадцятку редакцій. На представницькому форумі, ініційованому Міжнародним пен-клубом і Міжнародним центром етнічних меншин і націй «Ескарре», проведеному за підтримки впливових міжнародних структур, ішлося насамперед про упосліджені мови, існування яких перебуває під загрозою, до того ж у декларації було констатовано, що більшість таких мов «належить народам, які не є суверенними, і що основними чинниками, які перешкоджають розвиткові цих мов і прискорюють процес заміщення, є недостатнє самоврядування й політика держав, що нав'язують свої політичні й адміністративні структури й свою мову»¹.

Не менш важлива й делікатна проблема порушується у вступному положенні, в якому зазначається, що «вторгнення, колонізація, окупація та інші види політичного, економічного або соціального підпорядкування часто призводять до безпосереднього насаджування чужої мови або викривлення сприйняття цінності мов і появи ієрархічного ставлення до мови, яке підриває відданість носіїв мові», а також те, що «мови деяких народів, які недавно здобули незалежність, втягуються в процес мовного заміщення внаслідок політики, що підтримує мову колишніх колоніальних або імперських властей»².

Відтак у декларації, представленій Генеральному директорові ЮНЕСКО, наголошується на необхідності врахування мовного й культурного різноманіття у світовому масштабі, заперечується примусова культурна «гомогенізація», визнаються рівність прав усіх мовних спільнот незалежно від статусу, кількості носіїв і хронологічного стану мови, особисті мовні права (на визнан-

¹ Declaració Universal de Drets Lingüístics.— Barcelona, 1998.— P. 18.

² Ibid.

ня належності до певної мовної спільноти, на приватне й публічне користування певною мовою для задоволення особистих і суспільних потреб) і права колективні (навчати своєї мови й культури, мати доступ до культурних послуг, на належну присутність кожної мови у медійних засобах) тощо.

Попри деяку декларативність і загальний характер документа (в ньому не згадується конкретно жодна з мов), він справив певний вплив на мовну дійсність, принаймні в Іспанії.

Як відомо, Барселона, місто славетного архітектора Антоніо Гауді, розташована на території Іспанії, але для абсолютної більшості місцевого населення є насамперед центром історичної і юридично автономної області Каталонія, яка дала світові художників Сальвадора Далі і Жоана Міро, музиканта Пау Казалса, співаків Жозепа Контрераса (у нас його називають переважно Хосе, тобто на іспанський лад) і Монтсеррат Кабальє, знаних письменників і вчених.

Слід наголосити на тому, що каталонці становлять особливий приклад збереження й розвитку національних, у тому числі мовних, традицій. (Так, наприклад, українські громадяни, які побували на відпочинку в таких місцях, як Коста Брава або Коста Дорада, не без подиву згадують, що представники місцевого населення, починаючи від персоналу готелів, принагідно наголошували на тому, що гості приїхали не до Іспанії, а до Каталонії, або на Балеари, і зовсім не ототожнювали себе з іспанцями.)

1.1. Що ж до каталанської мови, перше писемне свідоцтво якої датується кінцем XII ст., то її історія знала різні періоди — активного розвитку й створення багатой літературної традиції (до XV ст.), зокрема за часів існування самостійного Барселонського графства, поступового переходу значної частини населення до переважного або виключного використання кастильської (іспанської) мови й занепаду каталанської в XVI–XIX ст. на тлі зміцнення абсолютистської влади й подальшої централізації іспанської держави, національного відродження XIX — початку XX ст. й набуття каталанською статусу другої офіційної мови в 30-і рр. минулого століття (республіканська конституція 1931 р. з її концепцією так званого *Estado integral* — інтегральної держави — надавала широку автономію Каталонії і Країні Басків), репресій і повної забороони мови аж до кримінальної відповідальності за її використання після повалення республіканського ладу, за часів тоталітарного режиму Франко (1939–1975 рр.), демократизація суспільного життя й автономний статус Каталонії з офіційним визнанням каталанської мови 1979 р. й затвердженням її офіційного статусу в «Законі про мовну нормалізацію в Каталонії» 1983 р.

Цим важливим подіям передувало прийняття нової конституції Іспанії в 1978 р., що юридично обґрунтувало й зумовило децентралізацію адміністративно-територіальної структури країни, а це неминуче передбачало істотні зміни в мовній політиці, зокрема щодо мовних прав населення автономних утворень.

Отже, уже понад 30 років консолідація мовних прав є однією з особливостей, що становлять відкриту модель іспанського регіоналізму.

Каталанська мова поширена і в інших автономних областях. Це — Валенсія, де більшість мовців (а також Королівська Валенсійська академія) вважає валенсійську самостійною мовою, і Балеарські острови, крім того, вона є мовою побутового спілкування мільйона людей поза межами Іспанії — у Франції та Італії (на острові Сардинія), а також у піренейському Князівстві Андорра — між Францією та Іспанією, де вона має офіційний статус основної, визнаний ООН.

В іспанському національному контексті каталонці лише з певними застереженнями можуть уважатися мовною меншиною, оскільки вони становлять понад 20 % населення країни (11 із 48 млн), до того ж абсолютна більшість каталонців вільно володіє своєю мовою й активно використовує її на всіх рівнях. Власне, в іспанській конституції навіть не вживається термін *minoría* «меншина» (етнічні каталонці, баски й галісійці становлять понад третину населення Іспанії).

Наприкінці 1997 р. парламентом Каталонії більшістю голосів було прийнято Закон про мову, затверджений на початку 1998 року, покликаний розширити використання каталанської на всіх рівнях. У ньому досить детально розписано статті, що регламентують ті сфери життя, в яких належить посилити роль і вплив каталанської мови. Водночас стосовно тих сфер, у яких її позиції вже є досить міцними, положення закону мають загальний характер. Варто зазначити, що каталонський уряд активно й цілеспрямовано опікується мовними питаннями.

Наочним прикладом може бути прийняте на його подання рішення Конституційного суду Іспанії від 6 квітня 1999 р. про неконституційність закону про адміністративне діловодство в його мовній частині, згідно з якою вся офіційна документація, що видається в автономії, обов'язково має перекладатися кастильською мовою, навіть коли йдеться про інші автономії, в яких офіційний статус має та сама регіональна мова.

Разом з тим у 2006–2011 рр. у Каталонії понад 300 разів було застосовано значні штрафні санкції (відповідні суми сягали 10 тис. євро) щодо різних, переважно комерційних та сервісних, установ за відсутність у рекламних та інших матеріалах (фактурах, контрактах, інструкціях тощо) інформації каталанською мовою, що пояснювалося саме «обмеженням мовних прав». Відомі також випадки скарг від емігрантів, яким було відмовлено в роботі через те, що вони розмовляють лише іспанською, а не каталанською мовою.

Однак рік тому масові протести викликало парадоксальне на перший погляд рішення Верховного суду Каталонії відновити в правах іспанську мову, до того ж позивачами були каталонці, що виступають проти сепаратизму, які вбачали в місцевій мовній політиці загрозу для майбутнього своїх дітей, адже ті можуть виявитися недостатньо підготовленими до життя. Річ у тім, що регіональна влада запровадила в усіх державних школах та багатьох університетах так звану систему «мовного занурення», яка передбачає навчання виключно каталанською мовою. Що ж до іспанської, то вона вивчається лише як іноземна (один урок на тиждень), нарівні з англійською або французькою. Адвокати звертали увагу на те, що діти представників каталонської олігархічної еліти, найбільших прихильників та ініціаторів названої системи, навчаються в приватних школах з іспанською мовою викладання. Такі факти є свідченням складності й неоднозначності мовного питання.

Переважає каталанська мова і в засобах масової інформації, що функціонують на автономних територіях.

У самій мові поширюються пуристські тенденції, згідно з якими, наприклад, у звертанні нерідко вживається стара форма 2-ої особи множини *vus*, що, на відміну від нейтральної *vosaltres*, реалізується у 3-ій особі однини замість «кастиліанізму» *vostè* (від ісп. *usted*) як форма ввічливості («Ви») ³.

³ *Marvà J. Curs superior de gramàtica catalana.*— Barcelona, 1985.— P. 180.

Говорячи про Каталонію, варто згадати про славнозвісний футбольний клуб «Барселона». 2009 р. на прес-конференції в Києві тренер барселонської команди Жозеп Гвардіола відповідав на запитання українських журналістів (які перекладалися для нього іспанською мовою) виключно каталанською (щоправда, про це він офіційно попередив заздалегідь відділ міжнародних зв'язків київського «Динамо»). На зауваження щодо того, що каталанська не належить до офіційних мов УЄФА, відповів: «Каталонія — це окрема країна. І це нормально, що ті люди, які розмовляють нею, використовують її у своєму мовленні». (Відтак деякі повідомлення в українських медіа називалися «Гвардіола пропагував у Києві каталонський націоналізм».) Звісно, до цього можна ставитися по-різному, але факт сам по собі є досить красномовним. Утім, найбільше потерпав від цього київський перекладач-іспаніст.

Тож симптоматичним є те, що політологи з різних країн пишуть нині про просування каталанської мови на території автономії, а також за її межами, розширення присутності мови в освітній, інформаційній сферах, в адміністративно-управлінському середовищі, що слугує знаряддям зміцнення становища Каталонії в державі і навіть політичної експансії регіону поза межами каталанського мовного простору.

У 2009–2010 рр., за результатами неофіційних референдумів, понад 90 % населення Каталонії висловилося на користь державної незалежності. У вересні 2012 р. по всій Каталонії прокотилася хвиля масових маніфестацій під лозунгом «Каталонія — нова європейська держава» (слід додати, що 11 вересня традиційно широко відзначається Національний день Каталонії, попри той факт, що це річниця поразки каталонців від іспансько-французького війська в битві під Барселоною 1714 р.).

Недавно в Каталонії відбулися позачергові парламентські вибори, на яких знову, хоч і не так переконливо, як раніше, перемогла націоналістична партія «Конвергенція і союз», що виступає за державну незалежність, але така перспектива видається непевною, принаймні через тяжку економічну кризу, яка особливо вразила цей найважливіший у промисловому відношенні регіон країни.

Отже, історичний досвід Каталонії і каталанської мови зайвий раз підтверджує, що тільки збереження й усіляке підтримання належного статусу своєї мови, постійна турбота про неї можуть значною мірою вирішити мовне питання, водночас перегини й екстремістські прояви в мовній і національній сферах є, як правило, історичним наслідком тих утисків, яких та чи та мова свого часу зазнавала.

За всіх умов каталонці, як один із найбільших європейських етносів, що не мають власної національної держави, у певному розумінні можуть слугувати прикладом постійного й наполегливого відстоювання своїх прав, а також поваги до власної мови, культури і традицій.

Коротко — для порівняння — про інші мови Іспанії (а також Італії і Швейцарії), що не є мовами «титової нації».

1.2. Ситуація з генетично ізольованою баскійською мовою (за образним висловом професора К. М. Тищенка «мовним Мафусаїлом Західної Європи»), офіційний статус якої було затверджено 1982 р. (водночас такого не можна сказати про Францію, де проживає 800 тис. басків), у багатьох рисах є подібною.

Найістотніша відмінність полягає, однак, у тому, що лише приблизно третина етнічних басків (в Іспанії) володіє рідною мовою (у більшості джерел

ідеться про 800–850 тис. носіїв мови⁴), хоча, за статистичними даними, баскійські (нерідко дещо іспанізовані. — В. П.) прізвища (на зразок Ibárruri, Euzaguirre, Ugarte, Goyscochea) тільки в Іспанії мають чотири з половиною мільйони людей.

Проте національна самосвідомість присутня і є цілком зримою. Автор кілька років тому супроводжував делегацію парламенту Країни Басків, і хоча, як показало здійснене ним опитування, жоден із членів численної делегації не міг сказати, що добре знає саме рідну мову, на відміну, скажімо, від англійської, після офіційної зустрічі в Житомирській обласній державній адміністрації всі були дещо збентежені тим, що у виступі голови вони жодного разу не почули щось про Країну Басків, натомість кілька разів ішлося про дорогих гостей із Королівства Іспанія, що є, як відомо, офіційною назвою держави.

Крім того, загальна картина ускладнюється тим, що баскійське націоналістичне об'єднання ETA нерідко вдавалося до екстремістських методів політичної боротьби, які не знаходили загальної підтримки серед басків.

1.3. Галісійська мова, якою можуть розмовляти (в Іспанії) близько 3 мільйонів людей (деякі романісти говорять, щоправда, про діалект або різновид чи варіант португальської, що сформувався насамперед за умов значного впливу іспанської мови) є консервативнішою порівняно з португальською, але визнаний галісійський консерватизм можна вважати одним із своєрідних виявів національної і мовної самосвідомості.

Так, наприклад, значна частина галісійців, за свідченнями інформантів, також воліє радше вживати в увічливому звертанні до однієї людини питому форму 2-ої особи множини *vós* (як це було колись у португальській мові), сприймаючи «офіційні» форми *vostede* і *vostedes* (що склалися під впливом іспанських) як іншомовні, так само як і «кастилізовані» форми 2-ої особи множини *vosoutros* і *vosoutras* (від ісп. *vosotros* і *vosotras*), що є загалом маловживаними.

Проте, незважаючи на офіційний статус в автономній області Галісії від 1979 р., ця мова значного поширення не має. Показовий екстралінгвістичний факт — вона також потрапила під заборону за часів диктатури Франко, галісійця за походженням.

Спостерігається дещо парадоксальне на перший погляд явище: з одного боку, галісійська використовується нарівні з іспанською в офіційних сферах (юридичній, парламентській, видавничій), а з другого боку, — на побутовому рівні нею користуються дедалі менше, що створює ситуацію мовного конфлікту⁵. Вплив іспанської мови спричиняє також типову для мовлення галісійців інтерференцію, і в цьому розумінні можна говорити про певну подібність до лінгвістичної ситуації в Україні.

2.1. Яскраво виражені національна самосвідомість і самовизначення носіїв сардинської мови в Італії, хоча всі сардинці (як і галісійці) є практично двомовними або навіть переважно італомовними, а мова приблизно 2 млн сардинців від 1997 р. має регіональний статус і до того ж «становить сукупність значно диференційованих діалектів»⁶. (Авторові довелося чути від них, наприклад, такі промовисті слова: «Я — сардинець з італійським паспортом»

⁴ Див., напр.: *Morris M. Basque* // *Europe phrasebook*.— Victoria, 2001.— P. 19; 2006. *IV Mapa Sociolingüístico*.— Vitoria-Gasteiz, 2009.— P. 33.

⁵ Див.: *Нарумов В. П.* Галісійський язык // *Язyki мира. Романские языки*.— М., 2001.— С. 518.

⁶ *Нарумов В. П.* Сардинський язык // *Язyki мира. Романские языки*.— М., 2001.— С. 160.

(службовець із Кальярі) або «Політично я італійка, а взагалі сардинка» — офіціантка з Парми на півночі Італії)⁷.

Сфера вживання сардинської мови переважно побутова (родинна), до того ж вона постійно звужується⁸, що вподібнює ситуацію до галісійської.

2.2. Абсолютна більшість італійців відносить до італійських діалектів мову фріулів, що проживають переважно на північному сході країни в області Фріулі-Венеція-Джулія, яку 1999 р. офіційно визнано «історичною міноритарною мовою», права якої захищені на локальному рівні.

Показовий соціолінгвістичний факт — етнічні фріули (громадяни Італії), з якими нам довелося спілкуватися, рішуче відокремлювали свою мову (іт. friulano) від італійської або італійських діалектів, хоча й були не дуже знайомі з лінгвістичним терміном *retoromanzo* 'ретороманський'. Це підтверджує висновки російських мовознавців: «Етнічна самосвідомість фріулів виражена чітко, але вони вважають себе частиною італійської нації. На думку фріульських лінгвістів, розрізнення мови й діалекту стосовно фріульської ситуації не має сенсу. У сучасній лінгвістичній літературі фріульська йменується як мовою, так і діалектом, причому обидві ці дефініції, відбиваючи різне розуміння соціолінгвістичної або суто лінгвістичної проблематики, аж ніяк не припускають будь-якого зв'язку фріульської мови з ретороманською мовою»⁹.

Щоправда, італійці, на відміну від іспанців, значно менше переймаються національними й мовними проблемами, а найхарактернішою рисою мовної ситуації є наявність і активне використання в побуті й певною мірою в суспільному житті великої кількості регіональних діалектів, що вирізняються своїми характерними ознаками.

2.3. Близькими до фріулів є, як відомо, ладини (їх усього близько 35 тис.), що проживають також на території сусідньої Швейцарії. Ладинська мова (вона ж тірольська або центральна ретороманська, доломітська, трентінська тощо, загальноприйнятої назви немає) представлена кількома групами говорів. Протягом останніх двох десятиліть здійснюються спроби впровадити єдиний літературний стандарт, але наразі здійснити це не вдалося. Переважна більшість ладинів володіє рідною мовою в усній формі.

Офіційний статус ладинської у провінції Больцано було визнано Конституцією італійської області Трентіно-Альто-Адідже ще в 1948 р. й підтверджено законом 1972 р. Проте автономні права на місцевому рівні реалізуються неповною мірою, насамперед через те, що мають здебільшого формальний або ж частковий характер (так, наприклад, можна звертатися ладинською до представників державної влади, але тільки в окремих районах і не до представників поліції), до того ж усі носії ладинської мови є, як мінімум, білінгвами. Тому дослідники висловлюють сумніви щодо існування ладинської етнолінгвістичної спільноти як такої.

2.4. Власне ретороманцями називають іноді близько 40 тис. романшів, найорганізованішу з-поміж ретороманських спільнот, мова якої з 1938 р. є однією з чотирьох національних (але не офіційних) мов Швейцарської Конфедерації, офіційною вона є лише в плані спілкування з її носіями.

⁷ Пономаренко В. П. Категорія звертання та засоби її вираження в індоєвропейських мовах — етапи історичного розвитку і сучасність. — К., 2008. — С. 202.

⁸ Див.: Орро А. *Le lingue dei sardi*. — Cagliari, 2007. — Р. 17.

⁹ Нарумов Б. П., Сухачев Н. Л. Фріульський язык // Языки мира. Романские языки. — С. 365.

І в цьому випадку йдеться про сукупність територіальних варіантів, але існує також норма наддіалектного характеру, яка частково виконує офіційні функції на місцевому рівні. І хоча, наприклад, у більшості початкових шкіл у місцях поширення романшської вона є мовою викладання, основною залишається побутова (родинна) сфера її використання, а в спілкуванні носіїв різних діалектів переважає німецька мова¹⁰.

Отже, проблема мовних прав у різних країнах залишається актуальною й неоднозначною. Проте її розв'язання значною мірою залежить не тільки від виваженої об'єктивної політики з боку законодавчої й виконавчої влади, а й від належної громадянської позиції мовців як носіїв рідної мови.

V. P. PONOMARENKO

UNIVERSAL DECLARATION OF LINGUISTIC RIGHTS AND RIGHTS OF LINGUISTIC MINORITIES

The article deals with the main clauses of Barcelona Universal Declaration of Linguistic Rights of 1996, linguistic situation in Catalonia and other regions of Spain (Basque Country, Galicia), as well as of Italy (Sardinia, Friuli), Switzerland (Graubünden, where also Romansh, a Rhaeto-Romance language, is spoken) as for status, diffusion and development of regional languages.

The afore-said Declaration is one of the most important international documents concerning linguistic issues. It regards mainly endangered languages. Barcelona is the capital city of Catalonia, an autonomous community of Spain where the Catalan language, often oppressed in the past, is actually not only officially recognized but widely spread and promoted also by the authorities at all levels. Despite certain exaggerations, the situation in Catalonia can be an example of persistent upholding of linguistic rights, national culture and traditions. Although national self-consciousness is also evidently present in other linguistic minorities both in Spain and in other European countries, the percentage of ethnic Basques, Galicians, Sardinians, Friulians or Ladin people speaking and using actively their languages and protecting their rights is considerably smaller. So far, the solution of problems related to languages, which are still topical in most multinational countries of today's Europe, depends not only on legislation conditions, favorable in most cases, and official status, national or regional, but also on civil position and mentality of speakers belonging to ethnic and linguistic minorities.

Key words: linguistic rights, linguistic minorities, Catalan language, regional languages, autonomous status.

¹⁰ Див.: *Бородин М. А.* Современный литературный ретороманский язык Швейцарии.— Ленинград, 1969.— С. 4; *Сухачев Н. Л., Горенко Г. М.* Ретороманский язык // Языки мира. Романские языки.— С. 337; *Roveredo Furer J.-J.* Die aktuelle Lage des Romanischen.— Neuchâtel, 2005.— S. 41.